

BIBÓ MŰHELY

BALOG IVÁN

Az asszimiláció értelmezése Bibó Istvánnál¹

Részlet a szerzőnek Bibó István Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (továbbiakban Zsidókérdés...) c. írása hisztériaelemzését tárgyaló tanulmányából.

A zsidók és nem zsidók közötti kölcsönös tapasztalatok egy külön területe (pontosabban: vetülete) az asszimiláció versus zsidó öntudat, azaz az ineretnikus kapcsolatok – legalábbis, ha továbbra is *A néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* című rövid írást tekintjük utolsó szónak a vonatkozó elméleti állásfoglalások közül. A Molnár Sebestyénnek írt válaszában, a *Zsidókérdést* magyarázva-korrigálva ugyanis Bibó az antiszemitizmus elleni harc három fő tere közül a tapasztalatokat ismételten kiemelve, az asszimiláció problémáját is idetartozóként említi,² majd a dehumanizált tapasztalatok egész kérdéskörét a többség-kisebbség viszonyának problematikájára kihegyezve gondolja újra.

Saját hagyományait követve, Bibó e kérdés tárgyalását is a vonatkozó diskurzusok áttekintésével, valamint azzal az igénybejelentéssel kezdi, hogy meghaladja egyoldalúságaikat és terméketlen ellentéteiket. Először azok a nézetek kerülnek napirendre, amelyek az asszimilációt lehetségesnek és kívánatosnak tartják, de vita van köztük arra nézvést, hogy ennek mik a kritériumai, illetve a legkedvezőbb feltételei. Ezután kerít sort az asszimilációellenes – többnyire antiszemita vagy cionista – argumentációkra: „Az ellenkező

1 Készült a J. and O. Winter Fund támogatásával.

2 Bibó 1986: 804.

értelmű leegyszerűsítések az asszimiláció lehetetlenségének vagy alig leküzdhető nehézségeinek az indokait emelik ki.”³

Az asszimilációpárti doktrínák között az első az emancipációt, a nyelvváltást és a rítusközösség szigorának bizonyos mérvű oldódását elégségesnek tartják a beolvadáshoz. A szocialisták az osztálytársadalom megszüntetésével együtt szükségesnek tartják a zsidók „etno-osztály”⁴ jellegének megszüntetését, és ezért tartják pszeudo-asszimilációnak⁵ azt, ami a felső- és középosztályban történik. Ezzel szemben áll az említett rétegekben népszerű vélemény, amely éppen a felfelé mobilitással azonosítja az asszimilációt. Végül a szerző külön kitér a főleg a saját egyházában elterjedt felfogásra is, amely mindenféle zsidó „összetartás” feladását követeli meg, a kikeresztelkedéssel megkoronázva. Az asszimiláció elutasítói kevesebb terjedelmet kapnak: képviselőik vagy a zsidó vonások, vagy a zsidó öntudat és szolidaritás, vagy az örök zsidó sors megváltoztathatatlanságát hirdetik – akár a zsidók ellen foglalnak állást (ld. fajelmélet), akár mellettük (pl. a zsidó nacionalizmus).

A fenti részizgazságok „összesenézése” érdekében Bibó előbb definiálja az asszimiláció fogalmát: „Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak.”⁶ Bibó itt főleg az identitást pervazív módon befolyásoló közösségeket emeli ki: „nemzetek, törzsek, városállamok, vallási és rítusközösségek, rendek, osztályok”.⁷ Ezek közül a törzs, a városállam és a rítusközösség „konkrét”, vagyis különösebb tudatosítást nem igényel, mert be van ágyazva a mindennapi tapasztalatokba. A valláshoz, az osztályhoz és a nemzethez való asszimiláció viszont „nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik”,⁸ mint „a történeti tudat, politikai és gazdasági szervezettség, társadalmi norma- és iskolarendszer, az életvitel és társadalmi erkölcs eszményei”,⁹ hanem „sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamely konkrét közegeiben, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.”¹⁰

3 Bibó 1986: 723.

4 A fogalomról lásd: Bonacich 1985.

5 Erre a felfogásra példa Szende 1985.

6 Bibó 1986: 723.

7 Bibó 1986: 724.

8 Bibó 1986: 724.

9 Bibó 1986: 724.

10 Bibó 1986: 724.

Ezek a kisebb, az absztraktat konkretizáló és Hajnal István hatását tükröző módon megidézett közösségek: „a megkeresztelkedés, a kereszténység vallási közösségeibe való belépés, az európai szabadgondolkodás közösségeiben és köreiben való részvétel, erős és intenzív belső életű termelési, szakmai, foglalkozási, intellektuális és munkaközösségekbe való beletartozás, egy ország irodalmi, tudományos és művészeti közösségeiben való alkotó munka vagy részvétel, közszolgálat, társas élet, iskola, vidéki élet, összeházasodás, barátság, személyes kapcsolatok stb.”¹¹ Ezekben az asszimiláló közegekben sajátíthatók el „a közösségi magatartásformák, eljárások, nyelvezet, konvenciók, játék – becsület – és érintkezési szabályok, hallgatólagos feltételek és követelmények, szolidaritás, példaképek, valamint – aktívabb, cselekvő harci közösségeknél – közösségi célok, eszmények és fegyelem teszik ki.”¹² Ezek ugyanazok a magatartásformák, amelyekkel a zsidók és nem zsidók egymásról szerzett tapasztalatai kapcsán foglalkoztunk, és amelyek nagy része szóról szóra egybevág Horváth Barnának az eljárásokról adott meghatározásával.¹³

E magatartásformák azok, amelyek az ún. közösségi vonások, vagyis a korábban már szintén taglalt közösségi tulajdonságok közül a lényegesebbek; fontosabbak, mint az ösztönök, amelyek „fizikai típusokban – nem egy fizikai típusban! –, temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, zeneiségben, díszítő, ízlelő ösztönben, invencióban, munkatempóban”¹⁴ mutatkoznak meg, és pedig pontosan azért, mert „ugyanannyi vagy még nagyobb része van bennük nevelési, vallási, politikai rendszereknek, iskoláknak, történeti tapasztalatoknak, megrázkódtatásoknak, tanulságoknak, társadalmi vezetőknek és példaképeknek”,¹⁵ vagyis a fentebb „absztraktnak” nevezett tényezőknek. Az eljárásokon és az azok szocializációját előmozdító civil társadalmi autonómiák erején áll vagy bukik a szolidaritás, vagyis az „összetartás” kérdése is: „Az asszimilációt önmagában nem akadályozza, hogy asszimilált, beolvadt egyének vagy akár csoportok akár hosszú generációkon keresztül is megtartják nemcsak a bizonyos fokú különállás tudatát, hanem összetartásukat, egymás pártolására, előrevívésére, anyagi segítségére való készségüket, egymás iránti elfogultságukat, ahogyan ezt skótoknál, korzikaiaknál, székelyeknél és többek között zsidóknál is láthatjuk.

11 Bibó 1986: 730.

12 Bibó 1986: 726.

13 Horváth 1937: 29–32.

14 Bibó 1986: 726.

15 Bibó 1986: 726.

Az új közösség szolidaritásába való bekapcsolódás nem ezen múlik, hanem azon, hogy az asszimiláltak az új közösség ama kisebb, valóságos közösségeiben, melyeknek részeseivé lettek, magukévá teszik-e azok eljárásainak, vállalkozásainak, harcainak, szabályainak belső értelmét és céljait, avagy azokat pusztán megtanulva, csupán eszköznek nézik-e a maguk másféle szolidaritásának a szolgálatában; azaz meghamisítják-e.¹⁶ Mint később látni fogjuk, a zsidó hatalom létéről vagy nem létéről szóló okfejtéseiben a magyar zsidóságra vonatkozóan a magyarországi kapitalizmus „zsidó felét”, valamint kisebb mértékben a sajtót és egyes baloldali politikai szervezeteket tekinti a zsidó szolidaritás érvényesülésére is alkalmas közegeknek,¹⁷ másutt pedig a zsidó összeesküvésről szóló antiszemita agyrémnek minősíti azt a feltevést, hogy ezek titkos zsidó szervezkedés fedőszervei lettek volna.¹⁸

A konklúzió: „Asszimilálódni annyit tesz, mint egy valóságos, eleven közösség életének a folyamatában benne élni, magatartásformáit, konvencióit és követelményeit ismerni, gyakorolni és vállalni.” Ebből következőleg „az asszimilálódó oldaláról eredő nehézségek nem annyira a születési és etnikai vonások formájában jelentkeznek, mint inkább a közösségi... magatartásformákban, melyeket fentebb a zsidóság és környezet viszonyában leírtunk.”¹⁹ Az asszimilálódó eljárásainak milyensége azonban nem meghatározó, másodlagos jelentőségű tényező, mert „az asszimiláció legdöntőbb, legfontosabb... tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya”.²⁰ Az „éles, határozott alkatú, kirajzolt profilú közösségek”²¹ legfontosabb jellemvonása, hogy „világos, határozott szokásaik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, gyűlést tartani és versenyezni”.²² Az asszimiláló közösség eljárásairól itt hangzik el a súlyos kijelentés, amely az 1944 utáni Bibónak a zsidó asszimilációra vonatkozó nézeteire a legnagyobb mértékben nyomja rá a bélyegét, és egyben az azokban végbement fordulatot is magyarázza: „Komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségekben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közös-

16 Bibó 1986: 728.

17 Bibó 1986: 788–789.

18 Bibó 1986: 714., 719.

19 Bibó 1986: 727.

20 Bibó 1986: 729.

21 Bibó 1986: 616.

22 Bibó 1986: 616.

ség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi, egyszóval komoly közösség semmiben s így ebben sem csal.”²³

Az asszimiláló közösség belső rendjére, egyensúlyára, eljárásaira vonatkozó nézeteit Bibó nem is a *Zsidókérdésben* fejtette ki a legkompaktabb módon, hanem az *Eltorzult magyar alkotban*. Itt a monarchiabeli magyar társadalom példáján, de elvi éllel szögezi le: „az asszimiláció zavartalansága elsősorban az asszimiláló közösség formáinak az épségén múlik”,²⁴ ez viszont hamis helyzetben nem lehetséges, mert „közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle szákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja”.²⁵ A fordított kiválasztás végül deformálja a mintaadás-mintakövetés folyamatát, így értelemszerűen a szintén hasonulásban, példakövetésben megnyilvánuló asszimilálódás szocializációs, akkulturációs folyamatait is. Az értékekhez és a valósághoz fűződő, az *Elit és szociális érzék* című tanulmányban már leírt módon megzavart viszony végül asszimilálóban és asszimilánsban egyaránt eltorzítja „az ép reagálókészséget”,²⁶ s ennél fogva „elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzeteket felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon”.²⁷ Ismét eljutottunk tehát a német nemzetiszocializmusról 1935-ben tartott előadás²⁸ alapproblémájához: a politikai cselekvésre való képtelenséghez.

A probléma egy másik, társadalomszerkezeti vetületében, ahol „széles társadalmi csoportok léteznek és hatalmas társadalmi erők működnek, amelyeknek belső erőviszonyai nem kizárólag, sőt nem is elsősorban születésrendi, hatalmi és vagyoni szempontok szabják meg, hanem döntően, esetleg túlnyomó részben egy szakma belső törvényei s az embernek és munkájának ebből származó rangja”,²⁹ kiformalódhat „egy olyan közösségi eljárás, értékelő és formarendszer, amelyhez egyáltalán asszimilálódni”³⁰ lehet. Ennek hiá-

23 Bibó 1986: 729.

24 Bibó 1986: 606.

25 Bibó 1986: 606.

26 Bibó 1986: 614.

27 Bibó 1986: 614.

28 Bibó 1990a: 107–129.

29 Bibó 1986: 510.

30 Bibó 1986: 749.

nyában ami asszimilálódás végbemegy, az nem a nemzethez, hanem „annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez”³¹ történik, és a nemzet absztrakt közössége fikatív objektíváció marad, amely nem tudja integrálni, feldolgozni mindazt, ami a „közösségi élet valamely konkrét közegeiben, kisebb egységében s annak valóságos életében”³² lejátszódik. Amint – hajnali ihletésű – politikatudományi előadásaiban Bibó kifejti, erre nem képes sem a rideg racionalitással felülről szervezett hatalom, amelynek ideáltípusa a török szultánizmus, sem pedig ennek ellentettje, ahol az alulról szerveződés ereje csak a zsarnoksággal szembeni passzív rezisztenciához elégséges, amire a cári orosz és (meglepő módon) a magyar fejlődést hozza példának. Erre csak a nyugat-európai modell alkalmas: „olyan kis egységeken épült fel, amelyek a maguk kis körében a pontosságoknak, az üzemszerűségnek, a szakszerűségnek a módjait a maguk használatára is már kiéptítették.”³³ A szabadság kis köreinek „együtvé adminisztrálásával”,³⁴ illetve ennek hiányával függ össze végül a *Békecsinálók könyvének* és a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságának* egyik fő mondanivalója is: ahol nem alakult ki a harmadik rendet a politikai közösségbe ténylegesen beintegráló demokratikus nacionalizmus, ott a nemzetről való beszéd öncsaló „wishful thinking” vagy éppenséggel tudatos demagógia marad.

Az eddigiekben elmondottak értelemszerűen vonatkoznak két olyan fogalomra is, amelyek tartalmukban azonosak, de eltérő személyi körre vonatkoznak, és más-más ütemben, időbeli dimenziókban, ebből következően különböző történelmi folyamatokba ágyazottan játszódnak le: az egyik „egyének különálló, személyes, egyéni asszimilációja... , amikor a hangsúly az egyik közösség elhagyásán és valami máshoz, újhoz csatlakozáson van”,³⁵ a másik az együttes, globális asszimiláció, ahol „a hangsúly nem a közösség egyéni elhagyásán, hanem az egész közösség feloldódásán, meghatározó erejének fokozatos csökkenésén, a közösségi hovatartozás egyéb meghatározói mellett való háttérbe szorulásán van”.³⁶ Az egyéni asszimiláció „gyakran csak egy-két generáció után válik teljessé”,³⁷ a globális pedig még ennél is lassúbb.

31 Bibó 1986: 749.

32 Bibó 1986: 724.

33 Bibó MTA KK Ms 5116/19. 26.

34 Bibó 1986: 492–493.

35 Bibó 1986: 724. Ehhez hasonló definíciót ad Szabó István 1990.

36 Bibó 1986: 725.

37 Bibó 1986: 725.

Az asszimilációról szóló „általános rész” után tér rá Bibó a zsidóság asszimilációját boncolgató „különös részre”, előre véve ezen belül is mindazt, amit az európai zsidóság egészéről átfogó jelleggel elmondhatónak tart. Fenntartva, hogy a mindenféle asszimilációról fentebb elmondottak természetesen a zsidó esetre is vonatkoznak, megjegyzi, hogy a zsidók asszimilációja a nehezebb esetek közé tartozik. A nehézségeket okozhatják a két fél fenntartásai, ezen belül kisebb mértékben a zsidók több ezer éves, nagy hagyományú kultúrájának kötőereje. Az asszimilációt azonban főleg a környezet részéről megnyilvánuló stigmatizáció nyomása akadályozhatja. A stigmatizálás azonban még akkor is megzavarja ezt a folyamatot, ha siettetni, hiszen inkább *menekülni* kényszerít egy erkölcsileg lenézett kategóriából, és nem egy pozitívan értékelt másik közösséghez *vonz*. A zsidók és nem zsidók közötti érintkezés formái és az ezekről szerzett élmények pedig még gyötrelmesebbé teszik ezt a folyamatot. Bibó mindazonáltal hangsúlyozza: mindebből a zsidók asszimilálhatatlanságára következtetni vagy rasszista, antiszemita rosszhiszeműség, vagy cionista mitológéma. A szerző az utóbbit indokolva rámutat, hogy az asszimiláció ténybeli folyamat és nem posztulátumok kérdése, a Seinhez és nem a Sollenhez tartozik, de ez ugyanúgy elmondható ellentétéről, a disszimilációról is: az utóbbi ugyanolyan gyötrelmes és akár több generáción át is eltarthat, és ezért alternatívátlan, kizárólagos opcióként erőltetése ugyanolyan öncsaláshoz és hamis helyzethez vezet, mint az asszimilációé.³⁸

Bibónak a zsidók asszimilációjáról kialakított koncepciójának sarkalatos pontját képezik az asszimiláció és az öntudatosodás félútján álló zsidóságról kialakított nézetei, mert véleménye szerint éppen a kettős identitásúak tömegével szemben „vetődik fel igazán az asszimiláció és zsidó öntudat problémája”,³⁹ „mert ez egyszerre mutatja mindkettőnek a lehetőségét is és az alig leküzdhető nehézségeit is”.⁴⁰ Velük szemben vetődik fel a leginkább az együttes asszimiláció kérdése: „várható-e, hogy a környezet nyelvét beszélő és a szigorú rítust elhagyó zsidóság egészben úgy asszimilálódjék, hogy közösségként együtt marad, de ennek a közösségnek a jelentősége egy bizonyos vallási, eredetbeli és rítusbeli tradíció ápolására korlátozódik”,⁴¹ mint például a magyar protestánsoknál és az erdélyi örményeknél is. Ezzel kapcsolatban Bibó máris óvatosságra int, mert a judaizmus etnikai vallás jellege következté-

38 Bibó 1986: 729–733.

39 Bibó 1986: 737.

40 Bibó 1986: 737.

41 Bibó 1986: 738.

ben szerinte az előző példákkal összevetve azt látjuk, hogy „izraelita vallási tudat közösségi (ritusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen”.⁴² Ez nehezíti az együttes asszimilációt, ami különösen áll szerinte a neológ irányzatra, amely csak a szellemi elit számára „tisza álláspont”,⁴³ a többség számára azonban a zsidó közösségekben félig benne maradás kifejezésére szolgál – szembeállítva a kikeresztelkedéssel, amely viszont annak végleges elhagyását szimbolizáló gesztus.

A processzualista társadalomelmélet kereteibe illeszkedő asszimiláció-felfogás következménye, hogy Bibó erre az elsősorban „a világvárosi kereskedelmi életben”⁴⁴ elhelyezkedő tömegre nézve igen fontos körülménynek tartja azt, hogy nem került be semmilyen „közelebről asszimiláló konkrét közösség életébe”,⁴⁵ különösen Közép-Európában,⁴⁶ ahol „a kapitalizmus elegendően erős belső előzmények híján nőtt hirtelen, gyarmati módon nagygyá; azokban a szakmákban tehát, ahol a zsidók elhelyezkedtek, nem volt egy már azelőtt is meglévő asszimiláló környezet”.⁴⁷ Ez a zsidóságnak „igen tekintélyes, sőt, aránytalanul nagy része”⁴⁸ „még a sok formátlan társadalmi képződményt ismerő Közép-Európában is egyike volt a leghatározatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak”,⁴⁹ és e felemás mivolta miatt mindent el lehetett róla mondani, de mindennek az ellenkezőjét is. Így aztán inkább hasonlított a nemzeti hovatartozás-tudat nélküli közel-keleti rítusközösségekhez vagy a nyugat-európai etnikumokhoz,⁵⁰ mint az említett erdélyi örményekhez.

Bibó szerint ez Európában mindenütt így van, de önmagában véve semmilyen problémát nem jelent. Tehát a fent nevezett tényezők mindegyike komplikálja a zsidóság együttes asszimilációját, „lehetetlenné azonban nem teszi, amint azt látjuk nyugodt fejlődésű országokban vagy vidéken, vagy bárhol, ahol a zsidóság szilárd feltételek között és békességes környezetben él”.⁵¹ Itt nyer azonban különös jelentőséget Bibó „*krizeológus*” mivolta, ami egy

42 Bibó 1986: 738.

43 Bibó 1986: 735.

44 Bibó 1986: 733.

45 Bibó 1986: 733.

46 Ilyen zsidó típusokról számol be a magyar mezővárosokról írva Erdei 1977: 80–82., 130–131., Márkus 1979: 79–118.

47 Bibó 1986: 733.

48 Bibó 1986: 733.

49 Bibó 1986: 734–735.

50 Bibó 1986: 736.

51 Bibó 1986: 739.

Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című munkában természetesen is, és amelyet a szerző a *Zsidók és antiszemiták* című fejezet elején így tesz egyértelművé: „Az antiszemitizmus elsősorban mint kóros társadalmi jelenség érdekel bennünket, legkivált abban a formában, melyben a legújabb időben Közép-Európában érvényre jutott.”⁵² A zsidó identitás egyes mintázatait – ahogy a német vagy a magyar nemzettudatot is – ezért Bibó főleg azon méri, hogy válságok idején mekkora teherbírással rendelkeznek, vagyis, hogy mennyire ép a valóságra való reagálóképességük. Ebből a szempontból vizsgálva, a szerző elvi éllel és már a magyar helyzet elemzésére rátérve állapítja meg, hogy a „modern antiszemitizmus, modern zsidóüldözések, modern zsidó öntudat”⁵³ az asszimiláció közbülső állapotában levő neológok esetében a környezethez való lassú, de biztos hasonulást illuzórikussá teszik, és éles döntési alternatíva elé állítják őket: vagy gyorsan és fenntartás nélkül asszimilálódnak, vagy egyértelműen egy zsidó kisebbségi öntudatot vesznek fel. Bibó azért is tartja az evolutív fejlődést illúzióknak, mert – valószínűleg a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságában* kifejtettekkel összefüggésben – evidensnek veszi, hogy a nemzeti legitimitás megoldatlan problémái miatt a térségben további krízisek várhatók.

Ez az álláspont több szempontból sem mentes a problematikus mozzanatoktól. Egyfelől, itt világlik ki, hogy abban a jellegzetesen bibói felfogásban, amely szerint a történelemben a hamisan konszolidált helyzeteket úgyis összeomlás követi, van egyfajta katasztrófizmus. Másfelől, még a kiemelkedően humanista *Zsidókérdésben* is itt egyfajta részvétlenség érezhető azzal – a Holocaustot többnyire túlélő budapesti zsidóknál valóban bizonyos fokig kevésbé asszimilált – vidéki zsidósággal szemben, amely a trianoni Magyarországra eső népirtásnak a legnagyobb arányban vált áldozatává. Azt, hogy itt valami nem egészen stimmel, az is mutatja, hogy a Huszár-interjúban maga Bibó is elmondja: sokáig nem tudott mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a magyar zsidók a Shoah után sem vándoroltak ki, sokáig nem ismerte fel, hogy az asszimiláció egyensúlytalanságai, zavarai az asszimiláció tényét cseppet sem lehetetlenítik el,⁵⁴ s ez közvetve magyarázza, hogy a *Zsidókérdés* miért csak 1948-ban született meg. Mivel azonban jómagam Bibó munkássága legnagyobb intellektuális hozadékának a megoldhatatlannak tűnő konfliktusok kezelésére kidolgozott módszerét, *Zsidókérdés* tanulmánya talán legnagyobb

52 Bibó 1986: 663.

53 Bibó 1986: 739.

54 Huszár 1989: 85.

morális erényének pedig éppen azt tartom, hogy egykori antiszemitizmusát sikeresen és neofita öntúllicitálás nélkül leküzdő szerző tollából származik, a továbbiakban arra koncentrálok: hogyan reagál az itt keletkező dilemmákra.

Bibó ugyanazért viseltetett averzióval a magyarországi neologizmussal szemben, ami miatt már a kiegyezés konstrukciójával is szembehelyezkedett. A dualizmus korszakában lejátszódó, párját ritkító ütemű zsidó asszimiláció során a magyarságtudat vonatkoztatási pontja a szent istváni magyar birodalom volt, vagyis egy olyan berendezkedés, amelyet Bibó az önrendelkezés elvével ellentétesnek és ezért tarthatatlannak minősített, és pedig azért, mert csak a nemzetiségek elszakadását is megengedő „asszimilációs társadalmi szerződést”⁵⁵ tartotta fairnek. Bibó képtelenségnek tartotta a monarchiabeli magyar társadalomba történő beolvadást is. Rendies jellegűnek titulálta az 1867–1918 közötti társadalmi struktúrát, mert – és itt Erdei Ferenc idevágó tézisét követve⁵⁶ – a magyar lakosság többségét ekkor kitevő parasztság a jogi értelemben vett felszabadulás ellenére, szerinte, továbbra is rendi viszonyok között élt.⁵⁷ Márpedig Bibó úgy gondolta, hogy a rendi társadalom „általában nem asszimilál, pontosabban nem az egész közösséghez asszimilál, hanem egyes kasztokhoz, csoportokhoz. Az egész közösséghez való asszimilálás csak a polgári társadalomban kezdődik meg és csak az osztály nélküli társadalomban folyik teljes szélességben.”⁵⁸ Másutt leszögezi: csak a következetes osztálytársadalmi emancipáció teszi lehetővé az igazi zsidóemancipációt, ami nélkül viszont hiteles asszimiláció sem lehetséges. Még egy nagyon lényeges, elvi igényű megállapítása kínálkozik ide, amely szerint az asszimiláció terén sem a beolvadás, hanem a dehumanizált magatartásformák és tapasztalatok leküzdése a fő kérdés.⁵⁹ Ezek legnagyobb hátulütője nem az, hogy kevésbé asszimilálttá teszik a zsidókat, hanem az, hogy asszimilációjuk egyensúlyát zavarják meg.⁶⁰

A felsorolt tényezők azok, amelyek Bibó szerint akadályozták a magyar zsidóság evolutív jellegű együttes asszimilációját, és szó sincs a korabeli diskurzusokban visszatérően megjelölt három okról, vagyis arról, „hogyan az állítólag asszimilált zsidók sajtóságai túlságosan eltérnek a magyarság sajtóságaitól”,⁶¹ „hogyan a külön zsidó közösség létezésének a hangos tagadása mellett

55 E metaforát lásd: Karády 1997.

56 Erdei 1941.

57 Bibó 1986: 601.

58 Bibó 1986: 593.

59 Bibó 1986: 808.

60 Bibó 1986: 749.

61 Bibó 1986: 747.

a maguk összetartását és külön érdekvédelmét továbbra is megőrizték”,⁶² és „hogy különös energiával vetették magukat az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalásra”.⁶³ A nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos érvet Bibó amiatt kárhozza, hogy az ún. ösztönös közösségi vonásokat kéri számon a zsidókon, amelyek pedig sokkal jelentéktelenebbek, mint a tudatosak, ezekben – mármint a közösségi értékelés, eljárási és formarendszer terén – a „gazdanép” nem képes vezető, mintaadó szerepet betölteni, tehát a követést sem várhatja el. Az összetartással összefüggésben azt jegyzi meg, hogy a probléma pusztá artikulálása is – akár zsidó, akár a nem zsidó összetartásról van szó – olyan, sokkal fontosabb kérdésekről tereli el a figyelmet, mint „nemzeti összetartás és egyetemes emberség, hagyománytisztelő és radikális átalakulás”,⁶⁴ és szintén egy vezetési és elitválság jele. Arról nem is beszélve, hogy az ún. zsidó összetartást sokszor csak az antiszemitizmus elleni kényszerű védekezés szüli. A következőkben pedig rámutat: a térfoglalás csak látszat; a jelenség igazi magyarázata az, hogy a magyarországi zsidók és németek a saját szegmenseiken belül mentesek voltak a rendiség visszahúzó erőitől, ami viszont a magyar parasztság felfelé mobilitását elsősorban a saját etnikumán belül akadályozta.

A másik oldalról viszont a monarchiabeli asszimiláció fiktív objektivációjához ragaszkodás Bibó szerint nagymértékben gyengítette a zsidóság, főleg a hivatalos zsidóság realitásérzékét az antiszemita veszéllyel és az „asszimilációs társadalmi szerződés” terén beállt érdekmúlással szemben. A kiegyezés korának programszerűen asszimiláns kurzusa egymásba csúsztatta a Létet és a Legyet, és ezzel a zsidókat is egy hamis helyzet és egy – ezúttal: pozitíve – félvezető, illúziókeltő tapasztalat részesévé tette, ami által védtelenebbé tette a Vészkorszak élményével szemben. Ezzel kapcsolatban fontos problémára tapint az a figyelemre méltó álláspont, amely Bibó asszimiláció-kritikáját a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi távolság mérésével kapcsolatos, újabb társadalomtörténeti kutatásokra támaszkodva empirikusan nem tartja eléggé megalapozottnak,⁶⁵ mondván: a zsidóság együttes asszimilációja a Monarchia idején, a „feltételek hamissága” és a társadalomfejlődési zavarok ellenére sem rekedt meg, sőt. Valójában azonban ezt Bibó sem állítja: ő a megrekedést a nyílt politikai antiszemitiz-

62 Bibó 1986: 748.

63 Bibó 1986: 748.

64 Bibó 1986: 751.

65 Kovács A. 1993.

mus megerősödésétől számítja,⁶⁶ a Monarchiával és a magyar neológokkal kapcsolatos kételyei pedig az együttes asszimiláció közbülső, átmeneti fázisának evolúciójára vonatkoznak. Azt kérdőjelezi meg, hogy egy országban, ahol a zsidók „valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és előítélet állotta útját, mint bárhol a világon... sőt, egyes vonatkozásban még több is”,⁶⁷ mennyi valóságalappal bír „a magyar nyelv megtanulásának és a népszámlálási vallomás megtételének a zajos megünneplése”, és egy közbülső állapot befejezett folyamatként feltüntetése, ami csak Nagymagyarország fennmaradásáig lehetett tartható fikció.

Ugyanakkor egyetértünk azzal a megállapítással, hogy e konstrukció hamissága elsősorban azt magyarázza, ahogyan a magyar zsidók a Holocaust idején megélték, amint a korábban befogadónak vélt környezet véglegesen kirekeszti és kiszolgáltatja őket.⁶⁸ A lényeg ebből a szempontból ismét az *experience*-en van, és nem azon, hogy hol, melyik országban milyen mértékben és gyorsasággal zajlott le a zsidó lakosság megsemmisítése. Az utókor számára lélektani és fenomenológiai értelemben csak a túlélők tapasztalatainak feldolgozása marad, vagyis az a mód, ahogyan a népirtás után megmaradt zsidóság a nem zsidó környezet magatartását hozzátartozói elpusztítása közepette és a történelmi előzmények láncolatába beágyazva átélte és utólag narratívve rekonstruálja, valamint ahogyan a Shoah után reagál a nem zsidó többség által erre adott válaszokra. Éppen ez adja az apropóját, hogy rátérjünk azokra a bibói szöveghelyekre, amelyek a II. világháború utáni zsidó identitásképletekről szólnak.

Maga Bibó is hangsúlyozza a ma már általánosan elfogadott tételt: a Holocaust utáni zsidóság döntően különbözik a Holocaust előttitől. Ez annak ellenére is így van, hogy a megmaradtak egy jelentős részénél a magyarságtudat nem változott, sőt, egyeseknél még erősödött is, hiszen túlélésüket éppen nagyobb asszimiláltságuknak és az üldözés ellen védelmet nyújtani tudó nem zsidó networkökbe való, nagyobb mérvű beágyazottságuknak köszönhetik. Sokkal többen vannak azonban azok, akiknek a nemzettudatát nem a Holocaust előtti „mózes-hitű magyarokra” jellemző gyanútlan, apolitikus felemáság, hanem az átélt tragédiák hatására ennek éppen a gyökeres ellentéte: a meghasonlottság, a legmélyebb válság jellemzi. Ők is két csoportra oszthatók: egyik részüknél ez a krízis nem tud és nem is akar disszimilálódásban levezetődni; továbbra is az országban akarnak

66 Bibó 1986: 752–753.

67 Bibó 1986: 747.

68 Ld. Karády 1997: 317., Mc Cagg 1992: 170–173.

maradni, de sem a „magyar”, sem a „zsidó” szót nem kívánják többé hallani sem – az egyiket azért, mert elárulva érzik magukat, a másikat pedig azért, mert származásuk miatt szenvedtek. Az ő esetükben az asszimiláció a végeletekig átpolitizálódott: ők csak bizonyos politikai rendszerekhez hajlandók asszimilálódni, mégpedig kizárólag olyanokhoz, amelyek száz százalékos garanciát nyújtanak az antiszemitizmus újjáéledése ellen – elsősorban a kommunista rendszerhez, vagy a polgári demokráciához. A másik csoport – az előzőekhez hasonló tapasztalatok által motiváltan – felmondta az asszimilációt, és vagy nemzeti kisebbségi öntudatra ébredve akar Magyarország polgára maradni, vagy kivándorlásra készül, akár az újonnan alakult Izraelbe, akár egyéb országba.

Mindezen opciókkal kapcsolatban ismét egy természetlenül polarizált vita alakult ki, amelyben az egyik fél megint egy százszázalékosan asszimiláns álláspontot foglal el, csak ezúttal nem kiegyezéspárti, hanem kommunista alapon, a másik pedig az ugyancsak abszolút disszimilációt hirdeti, az előzőhöz hasonló intoleranciával. Bibó ezt a vagy-vagyot is elutasítja, különösen pedig azt, hogy nem zsidók – a Shoah után! – zsidók számára teljesen amorális és cinikus módon a kivándorlást, mint a zsidókérdés fájdalmas, de végeleges „megoldását” ajánlják. Bibó elutasítása nemcsak a „végeleges megoldás” kifejezés szörnyűséges aktualitásának szól, hanem mélyebb megfontolásokból is táplálkozik: „A társadalmi problémákat nem jó katonai „feladványok” módjára felvetni, mert a „megoldás” is nagyon háborúk és csaták módjára fog alakulni... Vannak kérdések, amelyeknél nem a megoldás „kulcsának” a keresése a döntő, hanem a probléma helyes érzékelése után az összes felvetődő lehetséges utak számára tiszta és mind tisztább tényleges feltételeket és atmoszférákat teremteni.”⁶⁹

Ennek szellemében Bibó ellenzi mind az asszimiláció, mind a disszimiláció kizárólagos erőltetését, mondván: mindkét megoldás híveinek érdeke, hogy az ellentétes alternatíva számára is biztosítsanak mozgásteret, mert ezzel többek között a saját álláspontjuk tisztázását segítik elő. Ezt a felfogást az különbözteti meg Illyés Gyula *Sorsválasztók* című darabjában proponált „vagy egyik – vagy másik” modelltől, hogy Bibó a Vészkorszak utáni időszakra nézve már nem az antiszemitizmussal szembeni gyanútlanyságot tartotta a legfőbb rossznak, hanem éppen a félelem, a gyanakvás és az erőszak légkörét: „Végül nem kevésbé fontos az is, hogy ne erőltessük senkire az egyik vagy a másik megoldási módot, sőt még a kettő közti választást sem.”⁷⁰

69 Bibó 1986: 760.

70 Bibó 1986: 761.

Még egy problémakör van, amelyben Bibó igen érdekes és differenciált álláspontot foglal el, s amely egyúttal asszimiláció-felfogásának általános érvényű részét is képezi. Felteszi a kérdést: zsidó hatalmat jelent-e és zsidó összetartás eredménye-e, hogy az 1945 utáni magyar kommunista párt vezetésében és tagjai között jelentősen felülreprezentáltak a zsidó származásúak? A válasza nemleges, és ezt azzal indokolja, hogy egyrészt összefüggő zsidó hatalom sehol a világon nincs (a zsidó összeesküvés fantazmagóriáját a legabszurdabb antiszemita agyrémnek tartja), másrészt ilyesmiről csak abban az értelemben beszélhetünk, „hogyan kereshetünk a társadalomban olyan, egészben nem zsidó hatalmi szervezeteket, melyeknek működésében és hatásában bizonyos pozíciók és hatáskörök betöltőinek zsidó volta döntő, összeműködést irányító és szabályozó szereppel bír. Ebben az értelemben zsidó hatalom volt annak idején a magyar kapitalizmus zsidó fele... Kiseb mértékben ugyanilyen lehetőségeket tartalmaztak a sajtó és kultúraterjesztés apparátusának egy része, valamint egyes baloldali politikai szervezetek.”⁷¹ Bibó hozzáteszi: mindebben nem volt „zsidó szempontú összefüggő terv és mélyreható közösségi öntudat”, és ezért ez az „összeműködés” és összetartás (amelyről fentebb azt mondta, hogy az asszimilációt önmagában nem akadályozza⁷²) a következőket tartalmazta: „olyan szervezet volt, mely a társadalom teljes szélességében szétágazott, az ismeretség, kölcsönös szolgálatok, közös vállalkozások és érdekeltségek, egzisztenciaalapítás és egzisztenciafenntartás személyes és anyagi szálaival kapcsolódott egymáshoz, és ezt az egész hálózatot megfelelő pillanatban „a” zsidóknak és egyes zsidóknak mint zsidóknak valamiféle ügye, érdeke, szükséglete, nehézsége, sérelme, követelése szolgálatában meg lehetett mozdítani, eszközül lehetett használni, áldozatkészségre lehetett bírni”.⁷³

Bárhogyan is alakulnak a zsidó–nem zsidó arányszámok a párt- és államapparátusban a korábbiakhoz képest, a fenti kritériumok a kiépülőben levő totalitarizmus viszonyai között semmiképpen sem érvényesülhetnek, ez pedig a zsidó hatalom létezését lehetetlenné teszi: „Csak a társadalom szélességében elágazó társadalmi szervezetek alkalmasak arra, hogy a társadalmi szolidaritás különféle viszonylatai és szövődékei rájuk telepedjenek; a kommunizmus pártjának olyan a fegyelme és az egész belső szerkezete, hogy... annak a lehetősége, hogy a pártot valaki pozíciójának veszélyeztetése nélkül

71 Bibó 1986: 788–789.

72 Bibó 1986: 728.

73 Bibó 1986: 788.

tartósan, rendszeresen, intézményszerűen más, a társadalom szélességében és másfelé elnyúló érdekösszefüggések szolgálatába állítsa.”⁷⁴

Az asszimilációról szólva befejezésül egy olyan szöveget helyezünk górcső alá, amelyben Bibó az asszimilációra vonatkozó téziseit a közösségi tapasztalatokról és magatartásformákról vallott felfogása szellemében és egyúttal az 1944 utáni történések tükrében foglalja össze. Ezek a passzusok a *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* című, már többször idézett, rövid írásból valók. Itt a szerző tudatosan a többség–kisebbség viszony általa humanizáltnak tekintett, ideáltipikus mintázatait konfrontálja a korabeli Magyarországra kidolgozott – általa kivétel nélkül dehumanizáltak tartott mintáktól meghatározott – empirikus tipológiával.

Előbb a többségnek a kisebbség iránti attitűdjeit tipizálja, és ezen belül megkülönbözteti (1) a befogadó, barátságos beállítottságot, amely a kérdéses etnikumot nem is tekinti kisebbségnek; (2) a kisebbségi mivoltot számon tartó, a külsoport iránt közömbös és (3) a kisebbségtől elkülönülő, azt nem kedvelő magatartást. Utóbbival kapcsolatban megjegyzi: zsidókkal kapcsolatban „lehet nem igazságos és nem is mindig veszélytelen”,⁷⁵ de nem tekinti hisztérikusnak. A kisebbségnek a többséghez való viszonya szintén háromféle lehet: „először a többséghez teljesen hasonult, asszimilált kisebbség, másodszor a többséghez való hasonulást több vonatkozásban gyakorló, de a maga külön közösségét számon tartó, öntudatos kisebbség, végül a többséggel szemben külön belső életet élő, elkülönült kisebbség”.⁷⁶ Itt érdemes felfigyelni arra, hogy Bibó a második típust is a másik kettővel egyenrangúnak tartja, ami cáfolja azt az értelmezést, miszerint a homogén nemzetállam híve lett volna; ő a hisztériamentes közélet híve volt, akár homogén, akár heterogén, nemzetállami vagy szupranacionális kivételben.⁷⁷

Az optimálissal Bibó így állítja szembe – először a többségre nézve – a reáltípusokat, amelyeket dehumanizáltaknak, hisztérizáltaknak tekint, mert „vagy rémképeken, vagy elszenvedett bántalmakon, vagy megalapozatlan rangtudaton, vagy indokolatlan kisebbségi érzésen alapulnak”.⁷⁸ „Melyek ezzel szemben a leggyakoribb valóságos emberi magatartásformák a környezet részéről? Először a zsidógyűlölettől égő, rémtapasztalatokat őrző és rém-

74 Bibó 1986: 791.

75 Bibó 1986: 806.

76 Bibó 1986: 807.

77 Ezt az interpretációt képviseli Kovács A. 1993.

78 Bibó 1986: 808.

képeket tápláló antiszemita, másodsor a zsidókkal szemben tudatosan rangkülönbséget és távolságot tartó nem zsidó, harmadsor a zsidókkal a rangkülönbséget számon tartva érintkező, leereszkedően barátkozó nem zsidó és végül az előírásos filozemita.⁷⁹ Az utóbbival kapcsolatban Bibó kifejti, hogy ezt az különbözteti meg a kisebbség felé barátságos beállítottságtól és a zsidók szenvedései iránti beleérző, megértő viszonyulástól, hogy egyszerűen azonosítja magát a zsidóknak az üldöztetések miatt kialakult félelmeivel, ami világképüket irreálissá teszi.⁸⁰

A kisebbségnek a többséghez fűződő, tényleges attitűdjei a következők: „a környezettől elszenvedett sérelmek és üldöztetések őrző, gyanakvóan és támadóan elkülönülő zsidó; másodsor a környezettől való elkülönülést valamilyen gyakorlati, politikai megfontolásból nem hangsúlyozó, de minden konkrét helyzetben éberén számon tartó zsidó; harmadsor a környezethez való hasonulást túlhangsúlyozó asszimiláns; negyedsor a környezethez teljesen asszimilált, de befelé a zsidóság vagy zsidó eredet lélektani terhétől megkönnyebbülni nem tudó vagy nehezen tudó ember.”⁸¹

Bibó itt ismét aknamezőre tévedt, hiszen a tudásszociológiai-interpretatív paradigma alkalmazása, a hisztéria-terapeuta szerepkör felvállalása következtében az idézett sorok is alapul szolgálhatnak egy fajüldöző⁸² vagy minimum egy „szimmetria-követelményt”⁸³ érvényesítő felfogás számára. Az a Bibó azonban, aki 1944-ben még maga is minimum felelőtlen volt ebben a témában, 1948-ban már kiváló „aknaszedővé” érett.

A Huszár-interjúban Bibó így emlékszik vissza szemléletváltásának okaira: „... Nem figyeltem arra, hogy az »asszimiláns« álláspont nem őszinte voltának leleplezése nem ugyanaz, mint az asszimiláció lehetőségének a hitlerizmus szörnnyű, de időleges közjátékának a hatására való tagadása. Én mindenestre e szörnnyű közjáték után arra számítottam, hogy a nyílt csoporttudat cionista vagy nem cionista jellegű, de tömeges és nyílt vállalása következik. ... Ezzel szemben teljes szélességében helyreállt az asszimilációs álláspont és szándék: kommunistává vált zsidók magyar kommunistaként a magyar nem-

79 Bibó 1986: 806.

80 Ennek mai képleteiről lásd: Kovács É. - Vajda 1994.

81 Bibó 1986: 807. Erről ld. Kulcsár 2000.

82 Erre ld. Hadas-Karáczy 1995, illetve ennek elképesztő antiszemita kiforgatása a Fradi privatizálását követő MIÉP-es támadások során: „Feljelentették a MIÉP alelnökét...” 2001.

83 A 2000 című folyóiratban vita folyt arról, hogy Gyurgyák János könyve (Gyurgyák 2001) „szimmetriát” követel-e zsidók és antiszemiták között, vagy sem. A vitával kapcsolatban lásd: Horváth Iván 2001, Spiró 2001, Veres 2001, Bazsányi 2001, Trencsényi 2002.

zet nevében a hazaáruló fasisztákat leplezték le, és ítélték el; deportálást megjáró emberek sokasága hozott világra gyermekeket, akiknek mikor felnőttek, nem mondták meg, hogy a zsidó mivolthoz valami köztük van, és zsidó helyett üldözöttet kellett mondani. Mindebben természetesen sokszor végletes formában megjelentek az asszimiláns álláspont nem őszinte magatartásai. ... Az én számomra azonban ezek a jelenségek elsősorban nem tisztítóak voltak, hanem azt a felismerést érlelték meg, hogy az asszimiláció folyamata átmeneti elakadás után megállíthatatlanul megy tovább. ...”⁸⁴

IRODALOM

- Bazsányi 2001*: Bazsányi Sándor: Gondolatmenet. 2000, 2001 december. 12–14.
- Bibó 1986*: Bibó István: Válogatott tanulmányok II. köt. Magvető, 1986. *Bibó 1990a*: Bibó István: Válogatott tanulmányok IV. köt. Magvető, 1990.
- Bibó MTA KKMS*: Bibó István hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- Bonacich 1985*: Edna Bonacich: Class Approaches to Ethnicity and Race. In: Yetman (ed.) 1985. 62–89.
- Erdei 1941*: A magyar paraszttársadalom. Franklin Kiadó, Budapest, 1941.
- Erdei 1977* [1937]: Erdei Ferenc: Futóhomok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- „Feljelentették a MIÉP alelnökét ...” 2001: Feljelentették a MIÉP alelnökét – Bognár az 1912-es felfogást idézi vissza. Népszabadság, 2001. július 8. 4.
- Gyurgyák 2001*: Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Hadas – Karády 1995*: Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához. Replika, 1995. 17–18. sz. 89–119.
- Horváth 1937*: Horváth Barna: A jogelmélet vázlat. Szeged, 1937.
- Horváth Iván 2001*: Horváth Iván: A szimmetriakövetelés. 2000, 2001 október. 3–13.
- Huszár 1989*: Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Bt., Debrecen, 1989.
- Karády 1997*: Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok. Cserépfalvi, Budapest, 1997.
- Katz 1961*: Jakob Katz: Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish – Gentile Relations in Mediaeval and Modern Times. London: Oxford University Press, 1961.

84 Huszár 1989: 85.

- Kende (vál.) 1997:* Bibó nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról. Válogatta és bevezetéssel ellátta: Kende Péter. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel – Budapest, 1997.
- Keszi 1937:* Keszi Imre: Németh László és a zsidóság. Libanon, 1937. 41–48.
- Kovács A. 1993:* Kovács András: A „Zsidókérdés”. (Néhány gondolat negyven év múltán.) In: Dénes 1993a. 198–207.
- Kovács É. – Vajda 1994:* Kovács Éva – Vajda Júlia: „Leigazoltam a zsidókhoz” – A „társadalmi zsidó” identitás élettörténeti gyökerei. Thalassa, 1994. 1–2. sz.
- Kulcsár 2000:* Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: A zsidóság útja. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 366–372.
- Márkus 1979:* Márkus István: Nagykőrös. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1979.
- Mc Cagg 1992:* William Mc Cagg: Zsidóság a Habsburg-birodalomban 1670–1918. Cserépfalvi, Budapest, 1992.
- Spiró 2001:* Spiró György: Zsidógyártás. 2000, 2001 november. 19–23.
- Szabó István 1990:* Szabó István: A magyarság életrajza. Akadémiai, Budapest, 1990.
- Szende 1985:* Szende Pál: Keresztény Magyarország és zsidó kapitalizmus. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Szerk. Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert. ELTE, Budapest, 1985. 369–371.
- Trencsényi 2002:* Trencsényi Balázs: Megtalálni az angyalok hangját – és a részletekben lakó ördögöket. 2000, 2002 január. 9–19.
- Véres 2001:* Veres András: Egy elhibázott könyvről. 2000, 2001 december. 24–28.
- von Wiese 1931:* Leopold von Wiese: Beziehungslehre. In: Vierkandt (szerk.) 66–81.
- Zenner 1987:* Walter P. Zenner: Middleman Minotities Theories: An Overview. In: Fein (ed.) 1987. 255–279.

BALOG IVÁN

István Bibó's interpretation of assimilation

Bibó discusses the issue of assimilation in a chapter of his study on the Jewish question. While he himself also acknowledges the then widespread criticism of assimilation, the interesting point of his perspective is that he takes great care not to turn such criticism against the Jews. According to Bibó, the nature of assimilation primarily depends on the rules set up by the majority community and whether these rules are maintained. However, if there is any anomaly in this respect the party trying to assimilate cannot be called to account for breaking the rules, or it is senseless to attempt such.

In Bibó's view the assimilation of Jewry took place exactly under these conditions in the age of dualism. The reason for the anomalous situation was the disorder of national legitimacy, meaning that the political class of the Hungarian part of an anti-democratic and multi-national empire (i.e. the Monarchy) employed the principles of 1848 (i.e. the values of a democratic nation state) in order to maintain its power, whereas in reality it represented anti-democratic nationalism and offered assimilation patterns to that.

This false situation, according to Bibó, led to the collapse of illusions concerning the assimilation of the Jews after World War I. The saddest proof of this, according to the author, was the passivity which accompanied their deportation in 1944 on the part of the majority of the Hungarian population.